

Fattiggården - et liv på skyggesiden

af Johnny Wøllekær

Så var den gal med Ane Smidt igen. Hun var netop vendt tilbage til Humble fattiggård efter at have afsonet en straf på 60 dage for ulydighed. Men nu var der atter problemer. Hun havde aldrig kunnet forlige sig med livet på fattiggården, og var en konstant kilde til uro. Hun ignorerede de beskeder, hun fik fra opsynsmanden og hans kone. Også en anden beboer fik korporligt hendes utilfredshed at føle, idet hun blev slået i hovedet.

Da "spektaklerne" trods adskillige formaninger ikke aftog, så opsynsmanden sig til sidst nødsaget til at spærre hende inde i fattiggårdens lille arrest med det resultat, at hun gik fuldstændig amok. Med de bare næver fik hun revet et gulvbræt op, som hun brugte til at smadre døren til arresten.

Bestyreren forsøgte at binde hendes hænder først med et tørklæde og derefter med et selebånd, "men begge gange havde hun snart frigjort sig herfor". Til sidst lykkedes det Ane Smidt at stjæle en nøgle fra opsynsmanden, så hun kunne låse sig inde på et kammer.

Da opsynsmanden nogle dage senere bad om nøglen, "ville hun ikke afgive denne godvillig, uden den måtte tages fra hende med magt, ved hvilken lejlighed hun tilføjede opsynsmanden et slag i hovedet med sin trætøffel". Da gemytterne igen var faldet til ro, og Ane Smidt var til forhør hos sognerådet, benægtede hun rigtigheden af disse spektakler med undtagelse af det ødelagte arrestlokale.

Historien om den fattige og desperate Ane Smidt, der i 1872 kæmpede med næb og klør mod tilværelsen på Humble fattiggård, er en af de mange historier fra amtsarkiverne om livet på fattiggårdenes skyggeside.

Nye veje

Fattiggårdene dukkede op i de danske landsogne i midten af 1800-tallet. Forud var gået en tid med hastigt stigende udgifter til fattigvæsenet. Landets mindrebemidlede havde med fattigloven af 1803 fået anerkendt deres ret til understøttelse fra sognet, men det var overladt til sognet at afgøre, hvordan understøttelsen blev ydet. Nu ledte sognekommunerne med lys og

lygte efter en billigere og mere effektiv fattigforsørgelse. Lyset blev hurtigt rettet mod fattiggårdene, der allerede var ganske almindelige i købstæderne. Gennem fælles husholdning, hvor alle sognets fattige - uanset alder, køn og årsag til fattigdom - blev forsørget under samme tag, mente man at kunne opnå en række stordriftsfordele, som kunne få bragt fattigudgifterne under kontrol.

Sognekommunerne ønskede også gennem fattiggårdene at skabe bedre forplejning og livsbetingelser for de gamle og syge: "De får ... tilstrækkelig, sund og nærende føde ... savne aldrig fornøden varme og lys, blive forsynede med fornødne klæder, blive omhyggeligt plejede i sygdom", hed det i et samtidigt skrift.

På kort tid blev fattiggårdene utrolig populære. De første fattiggårde i danske landsogne blev anlagt i Sønderjylland i 1840'erne. Det var imidlertid først i 1860'erne, at ideen fik rigtig vind i sejlene, og en bølge af "anlægsfeber" skyllede over landet. I Danmarks Statistik af Falbe-Hansen og Scharling er antallet af fattiggårde opgjort til 270 i 1879. I 1885, hvor antallet formodentlig kulminerede, lå tallet på ca. 350-375 gårde. Alene på Fyn blev der i tidsrummet 1860-1886 opført ikke mindre end 55 fattiggårde, hvoraf de seks var ejet af to eller flere landkommuner i fællesskab - eller sagt med andre ord, så var hveranden landkommune på Fyn involveret i driften af en fattiggård.

Orden i hverdagen

"Småfolk er også folk" hedder et fynsk ordsprog, men man kan have sin tvivl, når man læser fattiggårdenes ordensreglementer. Reglementerne spillede en vigtig brik i fattiggårdenes idégrundlag, idet de bevidst var udformet meget stift og rigoristiske, så dovne, drikfældige, omstrejfere og andre "uværdigt trængende" ikke følte sig fristet til at søge om fattighjælp. Samtidig skulle de strenge ordensregler genopdrage de fattige til en tilværelse ude i samfundet. Deres moral skulle styrkes, så de kunne føre et arbejdsomt og kristent levned. Dovenskab, drikfældighed, hor og anden foragt for kristen etik blev opfattet som roden til alskens elendighed.

Ordensreglementet gav faste rammer for dagligdagen. De fattige fik kun udgangstilladelse på søn- og helligdage, så bl.a. kirkegangen kunne passes. Det forudsatte dog, at

"vedkommende hele ugen have opført sig upåklageligt og ikke have misbrugt den sidste givne tilladelse". Udgangsforbuddet gav fattiggårdene en fængselslignende karakter, hvilket yderligere blev understreget af, at der var tremmer for vinduerne.

Mænd og kvinder blev holdt skarpt adskilt i hver deres sovesale, arbejdsværelser og spisestuer. Det gjaldt såvel ægtefolk som børn og deres forældre.

Enhver "seksuel omgang" mellem de indsatte førte til strenge straffe. Da bestyreren på Vejstrup-Oure fattiggård opdagede, at et par af hans beboere havde haft et "usædeligt forhold", kostede det dem fire uger på Odense Tvangsarbejdsanstalt.

Hvis vi tør tro ordensreglementet, var der også forbud mod privat ejendomsret og streng arbejdspligt. Det var således en detaljeret beskrivelse af beboernes dag med eksakte tidspunkter for morgenvækning, arbejdes-, spise- og sengetider. Dagligdagen var sat i system. Det var bestyreren og hans kone, der kontrollerede, at ordensreglementets mange regler blev overholdt.

At arbejde for føden

På fattiggården blev alle beboerne sat i sving. "Ethvert lem er forpligtet til at udføre sådant arbejde, som det kan, og som bliver det anvist...", står der f.eks. i reglementet for Vester Åby-Åstrup fattiggård. Og provst Fønss fra Vejlbj på Fyn sagde ved indvielsen af Fælleshåb fattiggård i 1868: "Vi har villet, at de, som ikke har kunnet finde arbejde, og som kan arbejde, her skal kunne finde beskæftigelse til hjælp til deres underhold".

I arbejdsværelserne hørtes om vinteren lyden fra rokkens spinden, måttemaskinernes larmen og småsnak ved kostebinderen. Det blev flettet, lavet sivmætter, skamler, koste, børster m.v. Arbejdstiden var fra syv morgen til syv aften, kun afbrudt af små pauser og middagsmåltid ind imellem. Samtaler under arbejdet var ikke forbudt, når blot det ikke forstyrrede eller krænkede "velanstændigheden". I sommerhalvåret var det arbejdet ved fattiggårdens landbrug, der optog tiden. På de fleste fattiggårde var der både køer, grise, hønseri og tilhørende marker.

Ideelt set skulle de fattiges arbejdsindsats finansiere driften af fattiggården, men i virkelighedens verden lykkedes

det kun sjældent, da de fleste beboeres arbejdsevne var beskednen.

I Danmark har vi en lang tradition for at udnytte de kriminelles arbejdskraft; det skete på kongens skibsværfter, ved borgbyggeri osv. Men det var noget nyt, at modtagelsen af fattighjælp også var forbundet med arbejdspligt. Dermed blev de fattige slået i hartkorn med de kriminelle.

En broget skare

Det var samfundets allersvageste, de udstødte og subsistensløse, der havnede på fattiggårdene. Alle fik fattighjælp fra sognet blev anbragt på fattiggården uanset alder, og uanset om det var sognets drukkenbolt eller landsbytossen. Alle sognets fattige blev samlet i én bygning, det gav de fleste stordriftsfordele - de største besparelser! Derfor var beboerne på fattiggårdene en broget skare. Det var folk, der var kommet galt af sted, men også folk, som øvrigheden ikke anede, hvad den skulle stille op med. Filosofien var, at de var afvigere alle som én, og derfor skulle de isoleres fra det øvrige samfund.

De fleste fattiggårde havde ca. 30-40 sengepladser - enkelte havde dog plads til over 100 mennesker. Det var dog sjældent, at alle senge var optaget. Ved folketællingen i 1880 boede omkring 5 promille af den fynske landbefolkning på en fattiggård, men derefter faldt tallet hastigt. Bedre økonomiske tider og nye sociale reformer affolkede fattiggårdene, og mange stod herefter halvtomme.

De højeste belægningstal havde fattiggårdene om vinteren, der ofte var en vanskelig tid for fattigfolk. Det var svært at finde løsarbejde, og mange måtte søge hjælp hos fattigkassen. I den mørke tid øgedes belægningstallet med 5-10% i forhold til om sommeren.

Beboerne kom fra landbounderklassen. Det var landarbejdere, tjenestefolk og småhåndværkere. For de mindrebemidlede var svagelighed, sygdom og alderdomssvækkelse skæbnesvanger, og hvis familien ikke kunne give en hjælpende hånd, så var der kun fattigforsørgelsen tilbage.

Børn på gården

Hver tredje fattiggårdsbeboer var et barn. Børnene var enten forældreløse, anbragt sammen med deres forældre, eller blevet fjernet fra hjemmet, fordi de blev forsømt. Disse børn fik nu en opvækst blandt samfundets mange "skæve eksistenser".

Vester Skjerninge-Ulbølle sogneråd fik i 1876 amtets velsignelse til at tvangsfjerne tre piger i alderen 8 til 12 år, fordi de gik for lud og koldt vand. De havde næsten ingen klæder og levede "kun af, hvad de kunne tigge hos medlidende naboer". Videre hedder det, at "børnene har siden november f.a. til sammen forsømt 48 dage fra skolen. Enken Marie Ravn har tidligere været straffet for betleri, og sognerådets advarsler om at pleje børnene ordentligt og lade dem søge skolen er blevet besvaret med den erklæring, at herefter skulle børnene slet ikke komme i skole mere. Sognerådet har tillige en stærk formodning om, at fremmede mandspersoner har tilhold hos hende i utugtigt øjemed".

I Svendborg Amtsarkiv finder man et brev fra 1872, hvor en moder med to uægte børn tryglede om, at børnene ikke blev anbragt på Skrøbelev fattiggård: "Da børnene kun er små, nemlig 4 og 3 år, kan jeg ikke forsvare for mig selv at overdrage dem til opdragelse på fattiggården, hvor de naturligvis vil blive overladt til dem selv, og da børnene, når jeg erholder hjælp til dem vil kunne blive boende hos mine gamle forældre, og jeg selv passe dem med renlighed og orden. Da det er min overbevisning, at deres fader hverken vil forlade dem eller mig [...] da han ved sin afrejse [til Amerika] lovede, at hverken børnene eller jeg skulle komme til at lide nød, og da han altid har været et retskaffent menneske, kan kun uheldige omstændigheder eller muligvis hans død være årsag til, at jeg hidtil ikke har hørt fra ham og således nødsaget mig til dette skridt". Men lige lidt hjalp det. Børnene blev fjernet.

Flere af fattiggårdsbørnene var efterladt, fordi de var født uden for ægteskab og moderen ikke magtede at sørge for dem. Hvert 10. barn blev i slutningen af 1800-tallet født udenfor ægteskab. Det var som regel tjenestepiger, der var kommet "galt af sted", og som mistede deres tjenestepuds. Tilbage var kun fattigvæsenet og fattiggården, men når barnet var født forsvandt moderen igen og efterlod det nyfødte barn.

Mad på bordet hver dag

Fattiggårdsmaden var god solid bondekost. Ligesom alt andet på

fattiggårdene var også kosten sat i system - fastlagt i et nøje tilpasset bespisningsreglement. Dagen begyndte som regel med øllebrød, mens middagsmaden bestod af enten grød, vælling, pandekager, flæsk, kål, kartofler eller bollemælk. I pauserne stod den på et par skiver rugbrød med fedt, og aftenmaden var oftest mælkegrød. Dertil drak man masser af tyndt øl og skummetmælk. Det eneste afbræk i den faste rytme var ved juletid, hvor beboerne fik flæskesteg og risengrød.

Med nutidige øjne kan kosten synes trivial og kedelig, men det var god og nærende mad, der i det store hele lever op til de krav, vi i dag stiller til en fornuftig ernæring. Forbuddet mod spiritus og tobak forekom nok nogle lemmer at være den hårdeste straf. Af bestyrernes sirligt førte dagbøger og regnskaber ses det, at disse kostplaner i de fleste tilfælde blev nøje overholdt.

Det hændte alligevel, at beboerne klagede over kosten. Da distriktslægen efter en klage i 1872 undersøgte forholdene på Lindelse fattiggård på Langeland, skrev han efter to uanmeldte besøg: "Jeg undersøgte dels den levnede middagsmad, dels beholdningen af flæsk, dels brødet. Den levnede middagsmad var kål den 13. og ærter den 17., unægtelige kunne jeg ikke bekvemme mig til at smage på maden, da det var levninger, hvoraf fattiglemmerne havde spist, men maden så god, veltillavet ud og lugtede meget godt. Flæskebeholdningen var frisk og god, og brødet var også særdeles godt. Der blev endvidere vist mig nogle gode skiver smørrebrød, hvor smørret var friskt og godt og smurt på lige så tykt, som andre mennesker bruger det [...] Jeg erfarede herved tillige, at der om morgenen bliver lavet så meget øllebrød, at den aldrig bliver spist op, og den levnede øllebrød står da hele dagen til disposition for hvem der ønsker den ...". Lægen konkluderede herefter, at der absolut ikke var tale om sultekost, "thi kosten på Lindelse fattiggård er ifølge det oplyste visselig lige så god eller snarere bedre end den kost, som fattige folk i almindelighed formår at skaffe sig, i hvert fald kunne fattiglemmerne i Lindelse altid blive mætte, hvilket vel andre fattige næppe altid kunne blive. Jeg må endnu tilføje, at samtlige fattiglemmer både voksne og børn, så sunde og velnærede ud ...".

Klager over sultekost og dårlige råvarer fra beboerne blev - som ovennævnte - næsten altid pure afvist. Måske holdt sognerødderne og myndighederne bevidst hånden over bestyreren. Når bestyrer Andersen på Fåborg fattiggård i 1905 blev

afskediget, fordi han groft havde sultet de gamle, var det altså undtagelsen frem for regelen.

Bedre end deres rygte

Fattiggårdenes eftermæle har ikke just været flatterende. De er altid blevet opfattet som topmålet af umenneskelighed og elendighed. Men forholdene på fattiggårdene var ofte bedre end deres rygte, i hvert fald hvis man betragter de materiale levevilkår isoleret. Bygningerne var gode - ofte nyopført til formålet. Indenrigsministeriet krævede, at fattiggårdene var bygget af ordentlige materialer, og derfor var de alle grundmurede og med fast tag. De havde også effektive og gode opvarmningsmuligheder. Desuden var det lovbefalet, at der skulle være et lokum, hvilket gav en del ståhej blandt bønderne, der havde svært ved at se, hvorfor fattigfolk skulle have et nymodens lokum, når de selv kunne klare sig med svinestalden.

Meget tyder på, at bolig- og ernæringsforholdene havde en positiv indflydelse på beboernes sundhedstilstand. Alt i alt var både forplejning og boligforhold bestemt ikke ringere end vilkårene blandt landarbejdere, husmænd og landhåndværkere, snarere tværtimod. I hvert fald var vilkårene bedre end på de fleste fattighuse, som ofte var i en ret elendig tilstand.

Drømmen om friheden

Trods tryggere materielle vilkår var det langt fra alle fattigfolk, som var begejstret for livet på fattiggårdene. Prisen, man måtte betale, var simpelt hen for høj - social deroute og tab af personlig frihed under de fængselslignende forhold. Mange drømte om et liv uden for fattiggårdens mure, og satte sig - som ovennævnte Ane Smidt - op mod forholdene. Utilfredsheden var naturligt nok størst blandt de yngre fattiglemmer. Deres drøm om et liv i "friheden" var endnu intakt. Det var også blandt de yngre beboere, man finder de mest desperate forsøg på at slippe bort. Det blev til små springture. Som regel gik der dog kun kort tid, så havde myndighederne indfanget "flygtningen" og bragt ham eller hende tilbage.

Indsmugling af brændevin forekom også med jævne mellemrum,

ligesom det skete, at distriktslægen blev tilkaldt for at syne liget af et fattiglem, der havde hængt sig. Det skete også, at lemmerne klagede til myndighederne over bestyreren. Det kunne som nævnt være klager over ringe kost, eller man besværede sig over hårdhændet behandling og seksuelle overgreb. Det gav dog sjældent noget resultat.

Nogle gange kunne protesterne få karakter af et oprør, når beboere korporligt satte sig op mod bestyreren eller viste aggressiv adfærd over for de andre beboere. Andre gik helt anderledes radikalt til værks, som det skete på Hårby fattiggård.

Den desperate udvej

Om aftenen den 28. september 1885 kunne bestyrer Sørensen på Hårby fattiggård pludselig mærke en sveden lugt. En gennemgang af gården viste, at tørvehuset stod i flammer. Eftersom vinden bar mod stuehuset blev alle lemmerne, der lå i tryk søvn, vækket. Flere ældre, hjælpeløse beboere fik bestyreren båret ud i haven, mens et par kvindelige beboere fik bragt børnene i sikkerhed. Bestyreren nåede også at få reddet regnskabsbøger og en del bohaver ud, men det lykkedes ikke at frelse bygninger og dyrehold fra flammerne.

Allerede på brandnatten blev mistanken om brandstiftelse rette mod den kræftsyge Ane Kirstine Jørgensen, eftersom hun og hendes søn som de eneste var fuldt påklædt, mens resten af beboerne stod i deres blotte linned. Sønnen havde ifølge sognerådet sågar fået to sæt klæder på og "var forsynet med sin skoletaske med bøger og tavle".

Under det efterfølgende politiforhør påtog Ane Kirstine Jørgensen sig snart skylden. Hun forklarede, at hun, da alle andre var gået til ro, havde listet sig ud af sit kammer, fundet nogle tændstikker frem og gået ud i baghuset, hvor hun antændte noget foderhalm. Over for myndighederne forklarede hun, at hun var meget "ked" af opholdet på fattiggården. Kosten var efter hendes mening hverken tilstrækkelig eller ordentlig tillavet, og så var bestyreren urimelig hård mod både hende og hendes søn, der bl.a. var blevet pryglet med et reb. Under de næste dages forhør blev bestyreren også beskyldt for at have nægtet hende den ordinerede medicin. Bestyreren tilbageviste dog alle beskyldninger som løgnagtige. Og dermed var sagen afgjort. Da Ane Kirstine Jørgensen hidtil havde haft en pletfri

straffeattest, blev hun idømt 3 års forbedringsarbejde.

På vej mod institutionssamfundet

I løbet af 1890erne var fattiggårdenes storhedstid ved at klinge af. Det var nu de gamle og de sygdomssvækkede - det tunge klientel - der prægede fattiggårdsmiljøet. Nye socialpolitiske reformer gjorde driften af fattiggårdene urentable, og flere fattiggårde blev afviklet. Mens andre var mere sejlivede og blev tilpasset de nye tiders krav. Bl.a. blev flere omdannet til kombinerede fattiggårde og alderdomsasyler med særlige afdelinger for modtagere af den nyindførte alderdomshjælp (fra 1922 aldersrente). Asylterne havde deres egne spisestuer, og beboerne blev holdt skarpt adskilt fra dem på forsørgelsesafdelingerne.

Fattiggårdenes fremkomst markerede et nybrud i dansk socialhistorie. De var en del af 1800-tallets storstilede statslige og kommunale anstaltsbyggeri, hvor samfundets "problembørn" blev udskilt og anbragt på særlige institutioner fjernt fra det omgivende samfund. Der blev bygget børne- og opdragelseshjem for forældreløse eller vanartede børn, der ikke kunne indrette sig efter tidens love og moral. De syge kom på hospital og de handicappede på abnormanstalter. Der var behandlings- og helbredsanstalter for psykisk syge og sindslidende, hvor de kunne blive revalideret. Og der blev altså bygget fattiggårde til de fattige.

En række sociale bestræbelser, der blev kronet med K.K. Steinckes socialreform i 1933, gjorde det efterhånden af med de sidste fattiggårde. De blev i stedet omdannet til alderdomshjem, som altså overtog arven fra fattiggårdene. Flere af vores pleje- og alderdomshjem har således i en ikke alt for fjern fortid tjent som fattiggård. Derfor findes der også mange historier om ældre mennesker, der nægtede at komme på alderdomshjem, fordi de ikke ville ende deres dage på fattiggården! Den skam skulle ikke overgå dem.

Litteratur

Inge Bundsgaard og Peter Korsgaard: Fra fattigforsorg til socialpolitik. (i: Per Boje m.fl. (red.): Folkestyre i by og på land. 1991).

Ingeborg Christmas-Møller: På fattighuset. Kbh. 1978.

Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede. Kbh. 1940.

Johnny Wøllekær: Fattiggårdene på Fyn. Odense 1993.

Johnny Wøllekær: På fattiggården. (i: Bol og by, 1991:1, s. 58-73).

Billedtekst

Da fynbomaleren Jens Birkholm i 1904 malede "Frelserhæren i fattiggården", blev der også plads til et par af de skæve eksistenser, der færdedes på Fåborg fattiggård. Midt i billedet sidder den fordrukne klokker Jacob Aal med hænderne tungt hvilende på knæet. Han sås tit døddrukken i byens smalle stræder med en drengeflok i hælene, der ihærdigt forsøgte at få ham til at kime med kirkeklokken på de forkerte tidspunkter. Ved siden af sidder venen Blinde Søren med bøjet hoved. På grund af sit handicap havde han boet på fattiggården siden sit 20. år. I døråbningen ses bestyrer Sørensen, der blev afskediget, fordi han sultede beboerne.